

Biljana Kašić

**Feministički izvidi i '68.
O pobuni, ženskom
oslobođenju i aporijama
oko slobode**

Kriza i kritike racionalnosti. Nasljeđe '68.

Ur. B. Mikulić / M. Žitko, Zagreb: Filozofski fakultet 2019.

SAŽETAK

Kako je u ozračju '68. bila moguća artikulacija ženskog subjekta (de Certeau, Butler, de Beauvoir) i kako objasniti sociohistorijske okolnosti koje su do nje dovele, mjesto je ulaza u promišljanje razloga i označitelja ženske pobune, otpora, ideje ženskog oslobođenja. Na predlošku feminističkih programatskih tekstova i teorijskih analiza protagonistkinjâ tog vremena (Mitchell, Millett, Firestone, Delphy, Morgan, Slapšak i dr.) pokušat ćemo rekonstruirati sadržaj, motive i dosege ženskih činova pobune i pokret(anj)a, često nerazvidne u poopćivoj mitologizaciji fenomena '68. Dok se na prvoj razini iščitavaju pitanja slobode seksualnosti, deobjektivizacije ženskog tijela i tjelesnosti kao sastavnice libidinalne ekonomije u kontekstu razobličavanja dotadašnjih socijalnih tabua i patrijarhalnih ideologema, i same zapletene javnom spektakularizacijom, u podtekstu se razabire nekoliko krugova teorijskih rasprava koje su predmet analize. U fokusu su prijevori oko radikalnog i socijalističkog feminizma i njihove argumentacijske razdjelnice u pozicioniranju spram potčinjenosti te, posljedično, odnosi kapitalizam-socijalizam, socijalistički feminizam-marksizam; problem muške dominacije, autoriteta i struktura moći; koncept ljudskih prava i žensko oslobođenje na kulturnom, političkom, ekonomskom i osobnom polju te autonomnost subpolitičkog prostora djelovanja.

Revolucioniranje feminizma predmnijevalo je 'materijalizaciju osobnog' (Mitchell), tj. iskustva seksizma, nasilja, rasizma, kolonijalizma, uprizorenu u različitim oblicima feminističkih samoosvješćujućih i solidarnih praksi kao i pozicioniranje spram šireg revolucionarnog narativa i njegovih graničnosti. ★

Feminist Inquest and '68: On Rebellion, Emancipation of Women, and Aporias Concerning Freedom

ABSTRACT

The question of how the articulation of a female subject (de Certeau, Butler, de Beauvoir) was possible in the atmosphere of 1968, and how one should explain the socio-historical circumstances that led to its emergence, is the entry point into the reflection of the reason for and the signifier of female rebellion, resistance, and the idea of female emancipation. Using pivotal feminist texts and theoretical analysis of the protagonists of that time as template (Mitchell, Millett, Firestone, Delphy, Morgan, Slapšak and others), we shall attempt to reconstruct the content, motives, and scope of female acts of rebellion and movement, which often remain concealed in the pervasive mythologization of the phenomenon of '68.

While on the surface one can observe the questions of free sexuality, de-objectification of the female body, and corporeality as a part of libidinal economy in the context of unmasking earlier social taboos and patriarchal ideologemes, these questions themselves often being submerged to public spectacularization, in the subtext one can detect several layers of theoretical discussion, which are the object of this analysis. The focus will be on the disputes concerning radical and socialist feminism and their differences in argumentation with regard to subordination, and thus, to the relationship between capitalism and socialism, socialist feminism and Marxism; also, to the problem of male domination, authority and structures of power, to the concept of human rights and women's emancipation in cultural, political, economic and personal field, and the autonomy of the sub-political space of action.

The 'materialization of the personal' (Mitchell) has been paramount for the revolutionizing of feminism (experiences of sexism, violence, racism, colonialism) exhibited in various forms of feminist practices of self-awareness and solidarity, and for its positioning with regard to wider revolutionary narrative and the limits thereof. ★

I. Teorijske zebnje i ulazi

Umjesto tzv. konvencionalnog uvoda, uvodne notice u teorijsko promišljanje 1968. započela bih iskazom o prisustvu zebnji koje razobličavaju svaki tip euforičnosti ili ushita povodom prigodničarskih refleksija. Prva se tiče pozicije situiranosti koja priziva feminističke teoretičarke moguće upućenije da o ovoj temi govore iz feminističko-filozofskog stajališta poput Nadežde Čačinović i Rade Iveković, a tu su Svetlana Slapšak i Marina Gržinić.⁰¹ S druge strane, teorijska zebnja koja me sve vrijeme muči tiče se epistemičkog pitanja: Kako kritički čitati važne kronotope, a 1968. godina zacijelo jest jedan od njih, koji u svojevrsnom sutlićevsko-heideggerianskom smislu imaju značajke povijesnosti, a istodobno i one hibridno zapretane, spektakularne, mitične, djelomice i fantazmagorične, no povrh svega teorijski zavodljive zbog svog iluzionističkog obećanja ili nagovora, a pritom ne podleći samoovjerenim kanonima i njihovim ovlaštenim mjestima. Uz to, novokonstruirane žudnje za revolucionarnim ideologemima čine same izvide još zahtjevnijim nalogom.

Posebno pitanje koje se pritom otvara jest kako iz feminističkog motrišta, odnosno putem kojih feminističkih leća analizirati to vrijeme. Jer riječ je, po mojem sudu, o vremenu koje seže od ranih šezdesetih do sredine sedamdesetih godina proteklog stoljeća, posebice ako nam je feminističko motrište važno kao ulaz i alatka za kontekstualiziranje teorijskih i društvenih previranja. Stoga mi se doba '68. čini za ove izvide prikladnijom sintagmom.⁰²

Možda je za feministkinje još urgentnije pitanje: Gdje su mjesta kritičke refleksije i političnosti feminizma danas? Ili preciznije, u kojoj su mogućoj poveznici s onim što se zbivalo 60-ih godina? Puno je, dakako pitanja i ulaza u teorijski razgovor o '68.

Kada su još 2006. godine političkoj filozofkinji i profesoric feminističke teorije Wendy Brown, u intervjuu znakovitog naslova "Learning to Love Again",⁰³ postavili pitanje: Trebaju li akterice/akteri na ljevici i

01 Razlozi tomu su disciplinarno-epistemološki kao i oni historijsko-kontekstualizacijski, a koji na ovome mjestu ne zahtijevaju dodatna obrazloženja.

02 Doba 68. obujmljuje vrijeme prije same '68. kao što po implikacijama seže do sredine, a i kraja 70-ih godina dvadesetog stoljeća. Usp: G. Dreyfus-Armand, R. Frank, M-F. Lévy i M. Zancarini-Fournel, ur. (2000). *Les années 68: Le temps de la contestation*.

03 Brown 2006, u "Learning to Love Again: An Interview with Wendy Brown", str. 25-42.

dalje ustrajavati na revolucioniranju društvenog i političkog polja, što, drugim riječima, u osnovi znači, ustrajati u borbi protiv kapitalizma i njegova profita, ona je bez okolišanja odgovorila:

“Ako o tome govorimo, moram reći da s jedne strane nije uopće moguće imaginirati oblik supstancijalne političke slobode i radikalne demokracije bez toga. S druge pak strane, bilo bi bolje da smo se angažirale u stvaranju te imaginacije zato što u bliskoj budućnosti nećemo doživjeti propast kapitala niti njegovo urušavanje iznutra. Kapital sve vrijeme mutira i stoga je ekstremno moćan. Funkcionira inovirajući nove oblike preživljavanja i rasta, preobražavajući svijet u prikaz sebi nalik, kanibalizirajući više od života (...)”⁰⁴

Te nastavlja upitom: “Što činiti u vezi s tim da se neke progresivne vrijednosti mogu ostvariti unutar bilo kojeg oblika kapital-odnosa, kad je kapital vitalniji i izdržljiviji nego ikad?”⁰⁵ Ako ovoga trenutka stavimo po strani kuda bi nas ovaj zamišljaj mogao odvesti i koje bi se mogućnosti ili nove ideje njime otvorile, bilo u smjeru epistemološkog raskrinkavanja kapitalizma i njegove nekropolitičke supstance, za što se zalaže Marina Gržinić,⁰⁶ ili pak kritike subjektivnosti globalizacijskog kapitala, čija imanentna logika je, kako bi Spivak⁰⁷ rekla, da proizvodi nemogućnost artikulacije, odnosno deartikulaciju, ono što zaokuplja moju pozornost u pristupu '68., mogućim bliskostima i zazivanjima, jesu dva sklopa pitanja i problema.

Prvi sklop tiče se pitanja “revolucioniranja” društvenog, političkog, ali i epistemološkog polja, unutar i usprkos tzv. kapitalističkoj nužnosti, odnosno potencijalnosti revolucioniranja unutar danih socio-historijskih okolnosti koje socijalističke i marksističke feministkinje na Zapadu šezdesetih godina imenuju “kapitalističkom patrijarhalnošću”⁰⁸ nasuprot “socijalističkoj patrijarhalnosti”,⁰⁹ koju nerijetko

04 Brown, isto, 29.

05 Brown, isto.

06 Vidi Gržinić 2014.

07 G. Ch. Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason*, 1999.

08 Antologija tekstova o tomu sabrana je u knjizi koju je uredila Zillah R. Eisenstein, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, objavljena je 1979. godine. Sama autorica definira kapitalističku patrijarhalnost kao “uzajamno osnažujući odnos između kapitalistične klasne strukture i hijerarhijske spolne strukturiranosti” (vidi: Eisenstein 1995, str. 5).

09 O tome više, iako ne s dostatnom teorijsko-historijskom argumentaci-

previđaju ili škrto spominju marksističke feministkinje koje su tada živjele u socijalističkom/komunističkom poretku. O tome od sredine sedamdesetih godina nadalje promišljaju i govore feministkinje tzv. drugog vala u Jugoslaviji, a među njima i dio teoretičarki koje se nazivaju marksističkim filozofkinjama.¹⁰ Drugi sklop pitanja i epistemoloških izvida obujmljuje odjelovljene oslobađajuće prostore ili one koji su intencionalno oslobađajući, premda u pravilu društveno nedozvoljivi, nerijetko nerazvidni i zakopčani mizoginičnim obrascima i muškim interesnim bratstvima.

No prije negoli pokušam tek skicirati sadržaje i probleme koje ovi sklopovi pitanja otvaraju, ključno je naznačiti čin artikulacije važan za žensku subjektivnost, kako u smislu upisa u simbolički poredak tako i nuždu autoreferencijalnosti kao epistemološkog imperativa, što naglašava filozofkinja Julia Kristeva u knjizi *Moći užasa — Ogled o zazornosti* [*Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection*]:

“Zazornost osjećam tek ako se neki Drugi postavio na mjesto i u ime onoga što će postati 'ja'. Ne netko drugi s kojim se poistovjećujem i kojeg utjelovljujem, već neki Drugi koji mi prethodi i posjeduje me, te mi tim posjedovanjem pruža postojanje.”¹¹

Isto tako i u smislu onoga što Michel de Certeau, analizirajući '68., zove *la prise de parole* predmnijevajući time oglašavanje u javnosti kao uspostavljanje posve nove prakse, društvenim izričajem otjelovljene osobne transformacije i samo-istraživanja.¹²

2. Žene — Izvedbe, oglašavanje i otpori

Nesporno je da su se žene oglasile u kontekstu različitih protestnih pokreta i pokretanja šezdesetih godina, a posebice pokreta za oslobođenje žena (poznatijeg kao Women's Lib¹³) i njegovih transnacionalnih rukavaca, svjedočeći time kako važnost imenovanja svog spola i oglašavanja spolne razlike tako iskazujući i otpor spram povijesno otete identifikacije, deprivacije te izvlaštenosti iz mnogostrukih svjetova

jom, Salecl 1994, str. 38–73.

10 Navodim Blaženku Despot i Gordanu Bosanac kao primjer.

11 Kristeva 1989, str. 17.

12 De Certeau 1968.

13 Godine 1968., prema iskazu Juliet Mitchell, Women's Lib postaje zvanična sastavnica kulturnog i društvenog zaokreta, impuls promjene ka ekonomskoj, socijalnoj i pravnoj jednakosti. Vidi Mitchell 2015.

(političkih, epistemoloških, ekonomskih, materijalnih, među ostalim). No kao što ni sufražetkinje, kako kaže Wendy Parkins “nisu samo djelovale kako bi postale građanke, niti samo djelovale kao građanke”, već izvedbom građanstva “provodile građanski status”,¹⁴ tako ni protagonistkinje pokreta za oslobođenje žena svoje disidentsko građanstvo ne podrazumijevaju već ga prakticiraju — kritičkim aktiviranjem u prostoru javnog. Ipak, tu postoji ključno razlikovno mjesto. Dok su sufražetkinje početkom dvadesetog stoljeća protestirale ne bi li učinile razvidnim apsurdnost društvenog ugovora¹⁵ koji je pod krinkom univerzalnosti isključivao žene kao političke subjekte, markirajući prije svega podjelu privatno/javno, društvene akterice šezdesetih zdušno su djelovale na dokidanju iste, a stavom “osobno je političko” temeljno uznemiruju granice javnosti i politike.

Slovenska filozofkinja Eva Bahovec,¹⁶ elaborirajući postavku o ženi kao izvanjskosti kad je posrijedi filozofija, ističe kako žena ne može postati ni objekt a kamoli subjekt filozofije, a problem ‘arogancije filozofije’¹⁷ ne tiče se, prema Bahovec, samo znane kartezijanske dimenzije već, kao u slučaju Simone de Beauvoir, nedozvoljivosti da osobno iskustvo — to nosivo tkivo njezine knjige *Le Deuxième Sexe* — postane sastavni dio “filozofske najspekulativnije teorijske refleksije”.¹⁸ No, upravo je osobno iskustvo ili “materijalizacija osobnog”,¹⁹ kako u osvrtu na 1968. godinu u intervjuu od 2015. naglašava njezina protagonistkinja Juliet Mitchell, odlučujuća sintagma za razumijevanje feminističkog previranja tog vremena, njezina zbiljska i konceptualna alatka, njezino djelatno uporište i simbolički marker kojim se označava društveni i kulturni zaokret u poimanju feminističke politike i situacije feminističke društvenosti. Kao aktivna sudionica tih godina i Simone de Beauvoir²⁰ zorno pokazuje ne samo kako je politika lokacije neodvojiva od politike otpora već da obje crpe svoja značenja iz teorijskog promišljanja o iskustvu, osobnom iskustvu, odnosno iskustvu transformacije kao predlošku stvaranja novih spoznaja. To

14 Parkins 2001, str. 15, 17.

15 Usp. Pateman, *The Sexual Contract*, 1988.

16 Bahovec 2009, str. 12.

17 Cavell 1996.

18 Bahovec, *ibid.*, str. 13.

19 Mitchell 2015.

20 Usp. Beauvoir, prema Gerassi 1976.

je u osnovi, kako kaže Gloria Jean Watkins, afroamerička spisateljica, teoretičarka i aktivistkinja koja piše i djeluje pod pseudonimom bell hooks, “plan za radikalnu kritičku praksu”.²¹ Upravo je taj “plan”, odnosno njegovo revolucioniranje unutar danih okolnosti, ono mjesto koje žensku političku subjektivnost čini pozivajućom i moćnom, ali istodobno ambiguitetnom i razglobivom, što nas vraća na sklopove pitanja nagoviještenih na samom početku. Svaki odgovor na pitanje, kako locirati feministički i/ili ženski otpor (dakle, borbu za žensko oslobođenje, pobunu, žensko disidenstvo) unutar tog vremena predmnijeva feminizam kao pitanje, i to na dvojak način. Prvo, je li moguće teorijski pretpostaviti postojanje subjekta onkraj djelovanja, te u vezi s tim, djelovanje feminističkog subjekta, prije nego što artikuliramo termine poput transformacije, otpora, radikalne demokratizacije, na što nas podsjeća Judith Butler.²² I drugo, je li feminizam uopće misliv i spoznatljiv izvan onoga što tvori polje društveno-angažiranog pokreta ili, još preciznije, bez intrinzične snage otpora kao mjesta njegove ontološke radikalnosti?²³ Otpor je, znamo, uvijek artikuliran u poveznici s određenom borbom i specifičnim zahtjevima određenog povijesnog trenutka, onaj koji nalaže i izvodi promjenu.

3. Ženski subjekt, feministička revolucionarnost, klasno pozicioniranje

Ključni moment u promišljanju '68. bio je buđenje, odnosno artikulacija subjekta, i to ne samo u kontekstu teorijskih vodiča poput kritičke teorije, marksizma ili situacionizma već je presudni impuls u tomu tvorilo osobno iskustvo različitih opresiranih skupina zbog nezadovoljstva vladajućim društvenim odnosima, običajnim gestama i normama. Stoga mi se čini zanimljivom postavka koju je u svom članku “‘1968’ and the formation of the feminist subject” iznijela Brigitte Studer, smatrajući pritom određujućim ne ono što je predočivo u javnom diskursu već ono što ona imenuje “skrivenim rukopisima”²⁴ koji obitavaju na razini mikro-struktura moći, održavajući uspostavljeni društveno-konstruirani rodni poredak u kojemu su žene opresirane kao i ustaljene muške dominantne prakse i ideologeme, a koji se ovim činom demaskiraju.

²¹ hooks 1996, str. 51.

²² Butler 1992, str. 13.

²³ De Lauretis 1986, str. 4.

²⁴ Studer 2011, str. 48–50.

Urgentnost zahtjeva za promjenama u diskursnoj figuri oslobođenja (*liberation, libération*),²⁵ postavljenih 60-ih godina zasjekom u društvene strukture moći i njihove zacementirane autoritarno-patrijarhalne moduse, politiku obrazovanja, politiku seksualnosti,²⁶ reproduktivni rad, kapital-odnos i implikacije globalizacijsko-imperijalnog kapitalističkog režima, s jedne strane, i odsustvo zbiljskih promjena u zemljama socijalističkog/komunističkog sustava, oličenih u društvenoj mimikriji odgodivog rješenja za tzv. žensko pitanje, s druge strane, učinile su ženu ovlaštenim kolektivnim subjektom.

No istodobno time se otvorila raspuklina oko poimanja kolektivnog klasnog subjekta i uloge ženskog subjekta unutar kolektivne klasne borbe, postavljajući ključnim pitanje: Što tvori izvornu feminističku revolucionarnost i koliko ona korespondira s intencijom kolektivnog klasnog subjekta, odnosno, u kojoj je mjeri rastakanje reprodukcije patrijarhalnih društvenih odnosa u funkciji rušenja kapitalističkog načina proizvodnje, a time ideje revolucije u korist ne samo žena nego cjelokupnog opresiranog radništva. Marksističke teoretičarke poput Clare Zetkin, Alexandre Kollontai ili Emme Goldman imale su upravo ove ciljeve na umu pri javnom zalaganju za promjene. Simone de Beauvoir, koja se u doba 60-ih iznimno feministički angažira, ne samo da inzistira na spolnoj razlici kao onoj koja prethodi svim ostalima (jer je za razliku od Marxovog proletarijata ona zapravo oduvijek postojala), već upisuje spolnu razliku u samo jezgro konstitucije subjektiviteta. Drugim riječima, ako je žena, kao tzv. privilegirana figura Drugosti,²⁷ to nužno mjesto koje u revolucioniranju zaziva samoartikulaciju, gdje su onda izvorišta poveznica u kolektivno-klasnom pozicioniranju, a gdje u subjektivizaciji, razlozi separacije?

25 Parafrazirajući tumačenje B. Studer, oslobođenje je u svom izvorištu istodobno političko i spolno/seksualno jer sadrži niz mogućnosti za utopijske ideje i radikalne programe koji bi omogućili inoviranje javnih i političkih života odbijajući tek privremena rješenja za postojeće strukture opresije. Usp. Studer, *ibid.*, 41.

26 O tome više Lessie Jo Frazier, Deborah Cohen, ur. 2009, *Gender and Sexuality in 1968: Transformative Politics in the Cultural Imagination*.

27 Društvena konstrukcija žene kao Druge bila je prisutna kod mnogih feminističkih teoretičarki iz tog vremena (od egzistencijalističkih do socijalističkih, radikalnih i psihoanalitičkih feministkinja) počevši od Simone de Beauvoir, Juliet Mitchell, Julie Kristeve do Michèle Barrett i Nancy Chodorow, a sve one afirmiraju ideju društvene konstrukcije subjektivnosti.

I tu dolazimo do merituma problema feminističkih teorijskih aporija i, naravno, Juliet Mitchell. Upravo je ta poznata britanska socijalistička teoretičarka i psihoanalitičarka napisala tekst koji u tom vremenu, od sredine šezdesetih do početka sedamdesetih godina prošlog stoljeća, ima sve značajke programatskog teksta za feminističko djelovanje, posebice za žene na Zapadu. Riječ je o tekstu “Women: the Longest Revolution”²⁸ [“Žene: Najduža revolucija”] objavljenom u *New Left Review* 1966. godine, a koji problem subjektnosti i revolucioniranja uspostavlja i prokazuje unutar živih dihotomnih teorijskih sup(r)ostavljanja, socijalističkih vs. radikalnih feminističkih pozicija.²⁹

Riječ je, sažeto, o tekstu koji, polazeći od problema strukturne i višedimenzionalne potčinjenosti žena kao temeljnog razloga za njihovo oslobođenje, u sociohistorijskoj i marksističkoj maniri teorijski analizira i argumentira nužnost pokreta za oslobođenje žena s obzirom na teorijske previde marksističkih klasika (kao što je primjerice, psihološka interpretacija potčinjenosti ili patrijarhalnost) i izostalost zbiljske revolucije koja bi uključivala žene, trećesvjetske prostore, druge rase. Potčinjenost žena analizira se u sferi proizvodnje/proizvodnog rada, sferi reproduktivnog rada i majčinstva, sferi seksualnosti i seksualne slobode te odgoja, odnosno socijalizacije djece, i to propitivanjem društvene uloge majčinstva. Jedna od zaključnih postavki koju Mitchell naglašava jest da je oslobođenje žena moguće tek ako integrira i transformira sve navedene sfere ženskog života i iskustva, a sam revolucionarni pokret, da bi uspio, treba uzeti u obzir revolucioniranje svih navedenih sfera. Polazeći od teze da je feminizam s obzirom na potčinjenost kao zajednički imenitelj i zajedničko iskustvo inkluzivni pokret za sve žene, ona ističe da je nužna političnost svijesti, odnosno feminističko samo-osvješćivanje.

No ključni razlog zašto je ovaj tekst značajan i zašto ga naglašavam vezano uz naslovljenu temu tiče se teorijsko-angažiranih pitanja i dilema koje tekst inicira i argumenata koje koristi, a znakoviti su i za motive i argumentacijsku potku rasprava među feministkinjama tog vremena. Nosivo pitanje jest: Kako Mitchell vidi dvije sup(r)ostavljene pozicije kojima se oblažu feministički argumenti — poziciju radi-

28 Mitchell 1966, 1971.

29 Ovaj tekst J. Mitchell nanovo postaje referentno mjesto u aktualnim feminističkim rasprava posljednjeg desetljeća u kontekstu zaokreta ka materijalističkom feminizmu, kritici tzv. neo-liberalnog feminizma i *gender mainstreaminga*.

kalnog feminizma i onu drugu koju imenuje “apstrakno-socijalističkom”? Pozicije su u suodnosu, a obje su, prema njezinom tumačenju i neovisno o oprečnim argumentima, valjane. U oglašavanju iskustva potčinjavanja radikalni feminizam polazi od ideološke i psihološke opresije žena, pri čemu je osnova supremacije muškog mačizma patrijahalni sustav temeljen na muškoj dominaciji, koju socijalizam ne dovodi u pitanje. S druge pak strane, ‘apstraktni socijalisti’ naglašavaju ekonomsku potčinjenost, važnost odnosa među različitim društvenim grupama te kompleksnost specifičnog društva na koje se ona referira. U svojoj poopćivosti oni pritom izbjegavaju imenovati subjekt potčinjavanja, a u svojoj argumentaciji imaju oslonište u nekoliko znanih klasično-markističkih postavki kao primjerice da je privatno vlasništvo izvor ženske potčinjenosti, da je kapitalizam uzrok sve potčinjenosti i otuđenja, a žensko oslobođenje moguće je, konsekvantno tomu, tek unutar šireg, klasno-revolucionarnog oslobođenja.

I tu dolazimo do jednog nepremostivog, a i dalje aktualnog paradoksa. Prije negoli to objasnim, čini mi važnim napraviti jednu digresiju. Elizabeth Grosz i Mia Campioni u svom tekstu “Love’s Labours Lost: Marxism and Feminism”³⁰ iz 1983. godine, kritički promišljajući odnos između marksizma i feminizma, napominju da socijalistički feminizam “ostaje kao feministička pozicija zaključan u paradoksu sve dok ne razvije radikalnu žensko-usmjerenu verziju socijalizma”, drugim riječima: dok prvo ne uvede u obzor ženu. Juliet Mitchell, kao socijalistička feministkinja, zna da je ekonomska potčinjenost žena intrinzična kapitalističkom, a ne socijalističkom sustavu, te da izvorna kolektivno-klasna solidarnost i motiv djelovanja protiv kapitalizma tu prebiva. No s druge strane, ona je isto tako svjesna važnosti pokreta za oslobođenje žena (Women’s Lib) u danom ekonomskom kontekstu jer sam pokret proturevolucionarnom gestom ‘revolucionira’, odnosno oslobađa osobna, tjelesna, društvena, ekonomska, kulturna polja ženskog bivanja, adresirajući za žene ključna pitanja, mijenjajući obrasce, kreirajući transnacionalna ženska savezništva i solidarnost, otjelovljujući slogan Robin Morgan “sestrinstvo je moćno”.³¹

Od ranih šezdesetih godina nadalje biva publicirano nekoliko knjiga koje otvaraju niz pitanja važnih za pokret za oslobođenje žena, počevši od Betty Friedan i njezine knjige *The Feminine Mystique* iz 1963., koja dovodi u pitanje samorazumljivost društvenih rodnih

30 Grosz; Campioni 1983, u Gunew, ur. 1991, str. 366.

31 Morgan 1970.

uloga, posebice uloge žene u patrijarhalnom kućanstvu, majčinstva i braka zapretenih u arhetipsku ženstvenost, a što ona zorno artikulira kao “problem bez imena” (“the problem that has no name”); potom, *Sexual Politics* Kate Millett iz 1969., *Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* Shulamith Firestone iz 1970., između ostalog. Tu su i Adrienne Rich, Mary Daly, Angela Davis i Gloria Steinem, a sve artikuliraju i aktiviraju poziciju otpora feministkinja drugog vala. One su, uz mnoge druge žene anglosaksonskog teorijskog kruga, ali isto tako i feministkinje u Francuskoj i Italiji, zahtijevale, riječima Simone de Beauvoir iz 1972. godine, ne neku “površnu emancipaciju već ‘dekolonizaciju žena’”.³²

Time dolazimo do novih dvaju pitanja: Gdje su dosezi i graničnosti ‘dekolonizacije’ žena u danome kontekstu s obzirom da je pod krinkom univerzalnog oslobođenja nerijetko obitavao nepropitujući maskulini projekt ‘oslobođenja’,³³ na što upućuje i Christine Delphy, jedna od feminističkih teoretičarki i sudionica zbivanja u Francuskoj. S druge strane, koji su to javni činovi protesta putem kojih žene artikuliraju političnost svojih zahtjeva za ‘dekolonizacijom’? Idemo od ovoga potonjeg.

Žene su protestirale na više načina, a svoje iskustvo potčinjenosti i seksizma povezuju s iskustvom kolonijalizma, rasizma, ekonomske deprivacije, višestrukog nasilja, te istodobno djeluju na više frontova. U suradnji s drugim potčinjenim skupinama, kao dio šireg pokreta za građanska prava, studentskog, antirasnog, antiratnog i/ili ekološkog pokreta, ali i autonomno, kreirajući zasebne ženske prostore, inicirajući SOS telefone za žene i djecu žrtve nasilja, autonomna skloništa, grass-roots inicijative, ad hoc političke akcije, grupe za samoosvješćivanje. Tako primjerice, u Americi³⁴ žene 1966. godine osnivaju Nacionalnu

³² Beauvoir 1993, prema: Beauvoir, *Redstockings*, str.1.

³³ Iako ne prikriva poveznicu ženskog pokreta u Francuskoj sa 1968., Delphy se protivi olakom razumijevanju te povezivosti, posebice kad je riječ o “seksualnoj revoluciji” kao jednom od simboličkih markera ’68. jer je za nju ona bila zamka za žene, ništa više od simplicističkog i naturalističkog maskulinog koncepta seksualnosti kojemu su žene tek opslužiteljice. Usp. Delphy 1998.

³⁴ Rada Iveković smatra da su, unatoč nepostojanju osloništa koji bi ih povezo s klasnom borbom, američke feministkinje ipak uspjele identificirati svoj ‘autentični prostor borbe’ koji je uključivao kritiku neprihvatljivog modela majčinstva, obitelji i ‘američkog načina života’, licemjernog morala i potrošačkog mentaliteta te seksizma. Usp. Iveković 1981, str. 44–45.

organizaciju za žene (NOW) koja zagovara građanska prava žena; 1968. protestiraju protiv natjecanja za Miss Amerike; 1969. godine osnivaju Nacionalnu udrugu za opoziv zakona o pobačaju u cilju ukidanja restrikcija za legalni pristup pobačaju. U Engleskoj 1968. godine iniciraju radikalni ženskostudijski program u okviru Antisveučilišta u Londonu (osnivačice su Juliet Mitchell i Ann Oakley), a 1969. diljem Velike Britanije organiziraju demonstracije za jednake plaće žena s plaćama muškaraca, a ubrzo potom i kampanje kojima se osvještava pitanje neplaćenog kućnog rada žena³⁵ i dr. U Francuskoj 1970. godine nastaje feministička grupa *Mouvement de Libération des Femmes* na predlošku radikalne grupe *Féminin Masculin Avenir* iz 1967. godine, a 1968. godine djeluju *ad hoc* grupe poput *Nous Sommes en Marche*. Krajem šezdesetih godina francuske i njemačke socijalistkinje i radikalne feministkinje zajedno se bore za pravo na slobodni pobačaj te 1971. godine sudjeluju u potpisivanju *Le manifeste des 343 salopes*, odnosno *Wir haben abgetrieben!*, javno svjedočeći svoje osobno iskustvo pobačaja.³⁶ U Njemačkoj je dio feminističkih inicijativa, poput grupe *Bread and Roses*, koje se zalažu za pravo na samodređenje, vlastito tijelo i pravo na slobodni pobačaj, svoje utemeljenje imalo u neformalnom, antiautoritarnom studentskom pokretu. Ovo su tek neki od primjera ženskog angažmana tih godina.

Isto tako, valja reći da je radikalni feminizam bio u osnovi, ma kako to paradoksalno izgledalo, 'revolucioniranje' feminizma ne samo postavljanjem novih pitanja, kao što je pitanje prava na vlastitu seksualnu želju i protiv pozicije žene kao seksualnog objekta ili žrtve 'ideologije muškog pogleda', već usustavljanjem novih feminističkih praksi. Iz aktivističko-iskustvene vizure žene su mogle dekonstruirati postojeće modele spoznavanja te napetost između teorije i aktivizma. Pravo na vlastitu identifikaciju i žudnju kao i ozbiljenje radikalne ženske kulture zahtijevalo je dekonstrukciju muškog poretka i onoga što on predstavlja (apsolut, vlast, moć, bog, otac), a uz mnoštvo protuslovlja ono se izvodi kritikom patrijarhata kao organiziranog sustava nasilja nad ženom i prirodom (patrijarhat jednako država, rat, muškarac), (falo)logocentrizma i heteroseksualne želje. Tu su prisutne i povezni-

35 O nizu događaja u Velikoj Britaniji uključujući i prve Gay Pride prosvjede koje 28. kolovoza 1971. u Londonu organizira Gay Liberation Front (GLF) v. publiže: Cliff 1984.

36 Vidi "Le manifeste des 343 salopes", *Le Nouvel Observateur*, 5. travnja 1971. i Stern, 6. lipnja 1971.

ce između radikalnog, kulturnog, postmodernog i psihoanalitičkog feminizma, što je posebice vidljivo u feminističkim teorijskim previranjima sedamdesetih godina.

Ukratko, 'revolucioniranje' feminizma predmnijevalo je na tragu tumačenja J. Mitchell "materijalizaciju osobnog", uprizorenu u različitim oblicima feminističkih samoosvješćujućih i solidarnih praksi, ali i 'revolucioniranje' epistemološkog narativa i njegovih graničnosti. Nekoliko je sintagmi tada bilo u igri, a zasigurno najrelevantnije među njima su bile revolucionarni feminizam i feministička revolucija. Iako je revolucionarni feminizam u tumačenju i korištenju rastezljiv te podliježe proizvoljnim tumačenjima, sam pojam nastao je u okviru britanske škole mišljenja kao koncept dijelom sličan radikalnom feminizmu, jer žensku potčinjenost vidi u poveznici s muškom patrijarhalnom dominacijom, a muško nasilje kao oblik društvene kontrole³⁷, ali ono što ga razlikuje je zahtjev za korjenitim raščinjavanjem patrijarhalnosti te inzistiranje na političkom separatizmu i autonomnim ženskim prostorima.

S druge pak strane je ideja feminističke revolucije koju zagovara Shulamith Firestone, kojom valja ne samo dokinuti muške privilegije već samu spolnu podjelu među ljudskim bićima koja perpetuira te razlike, a time i opresiju. Firestone stoga smatra da je nužno napraviti analizu dinamike konflikta među spolovima i supostaviti je Marx-Engelsovoj analizi klasnog antagonizma, ključnoj za razumijevanje i izvedbu ekonomske revolucije. Jer, ako je proletarijat u sustavu ekonomske opresije ekonomska podklasa, u sustavu spolne potčinjenosti između spolnih klasa to je zacijelo žena.³⁸ Feministička revolucija bi, isto tako, mogla biti odlučujući činitelj u uspostavljanju novoga ekološkog balansa jer feminizam i nova ekološka tehnologija idu zajedno ozbiljujući mogućnost ljudskog života i rada kao užitka. Druga protagonistkinja tog vremena, Christine Delphy, jedna je od začetnica termina "spolna klasa",³⁹ a same spolne klase vidi kao posljedicu, a ne uzrok patrijarhalne dominacije, što oprimjeruje na rodnom režimu i proizvodnim odnosima u kućanstvu. Rabeći sintagmu revolucionarni feminizam ona istodobno ukazuje na diskreditaciju same feminističke revolucionarnosti u trenutku kada reformistički zahtjevi iz šezdesetih godina, a jedan od njih je bio pravo na slobodni pobačaj,

³⁷ Mackay 2014., str. 97.

³⁸ Firestone 1972, str. 19–20.

³⁹ Delphy 1984, 25–26.

postaju integralni dio feminizma, a os dihotomije revolucionarno vs reformističko se zamagljuje.⁴⁰ Kako god bilo, revolucionarni feminizam se nadaje kao obećanje slobode za žene, onkraj normativne jednakosti. Ako je tomu tako, prijedor s liberalnim feminizmom je tu i njega treba artikulirati neovisno o trenutnim dosegima pokreta za oslobođenje žena.

4. Umjesto zaključka

Naposlijetku, umjesto zaključka, ocrta bih tek nekoliko mjesta, ideja ili momentuma proizašlih iz tog vremena, a relevantnih za feminističku teoriju ili, kako je jednom prigodom lucidno rekla Nataša Govedić, za “(re)generacijske feminizme”.⁴¹ Prvo, čin artikulacije ženskog subjekta u javnosti putem postavljanja konkretnih feminističkih zahtjeva, gestom ‘materijalizacije osobnog’ i obznanjivanjem dotad tabuiziranih i historijski ušutkanih tema važan je u valorizaciji ovih zbivanja.

Drugo, nove feminističke prakse koje su kreirane kasnih šezdesetih imale su širi društveni utjecaj na konceptualizaciju različitih tipova kulture otpora i njihovih alatki počevši od ideje otvorene pobune, performansa, ad hoc inicijativa, subverzivnih intervencija, ‘revolucioniranja’ svakidašnjeg života do antisveučilišta i ženskostudijskih učionica i sl. Možemo na tragu postavki Oscara Negta i Alexandera Klugea⁴² govoriti o oblikovanju subpolitičkog polja ili o kritičkom konceptu protujavnosti kao proizvođenju drukčijeg oblika društvenosti jer artikulacija ženskog iskustva ima transformativnu moć onkraj pretpostavljenog političkog ‘adresata’ društva.

Treće, u doba '68. usustavila se i u javnosti ovjerila rodna dimenzija društvene kritike neovisno o ambiguitetnim tumačenjima oko vidljivosti rodnog aspekta, dosega ili zbiljskog uznemiravanja ustaljenog rodnog poretka.⁴³ Valja istaći da se osvještavanje rodne dimenzije

⁴⁰ Delphy 2018.

⁴¹ Govedić 2015, str. 5–11.

⁴² Usp. Negt; Kluge 1993.

⁴³ Jedna od dominantnih postavki koja je prisutna u razgovorima o zbivanjima tih godina jest da se rodni odnosi nisu temeljno uznemirili činom '68. te da je vladala neka vrsta teorijskog ‘sljepila’ oko toga, što potkrepljuje i Brigitte Studer. Iako su društvene uloge muškaraca i žena bile u to vrijeme izložene kritici, prema njezinom tumačenju one nisu temeljno raščinjene jer, kako se poziva na stav američke povjesničarke Sare Evans, mladi su doveli u pitanje patrijarhalnu moć, ali ne i patrijarhat. Usp. Studer, *ibid.*, str. 38–39.

u jugoslavenskom prostoru dogodilo početkom 70-ih⁴⁴ jer, iako su šezdesete bile 'doba polemika', protestante nisu, kako kaže Svetlana Slapšak, sudionica šezdesetosmaškog protesta u Beogradu, zanimale feminističke teme. Najblaži stav prema njezinom iskazu bio je: "Sačekajte da završimo revoluciju, pa ćemo posle da se bavimo feminizmom", a najradikalniji: "Pa šta se bunite?"⁴⁵ koji je odražavao istodobno i nerazumijevanje kakav je sustav imao prema zahtjevima studenata/ica. "Iako su u protestima učestvovala i studentkinje, njihove kolege u pravilu", prema riječima Slapšak,⁴⁶ "nije zanimalo feminizam".

Četvrto, aktualizira se rasprava o revolucionarnom feminizmu, posebno zaokretom prema materijalističkom feminizmu, potkraj devedesetih godina prošlog stoljeća i reafirmacijom nekih postavki Christine Delphy, poglavito onih o 'spolnoj klasi'⁴⁷ i načinu na koji se položaj žene artikulira u polju zbiljskih, materijalnih nejednakosti, prije svega, u svijetu kućnog rada. Pritom se dakako materijalno ne svodi u razumijevanju njegovih novih govornica⁴⁸ nužno na kapitalističke ekonomske odnose koji ih uvjetuju i perpetuiraju (kapitalistički ekonomski odnosi funkcioniraju i kao metonimija materijalnog, zbiljskog), no kapitalizam se pritom ne može previdjeti. Ta rasprava nužno otvara mogućnost nanovog promišljanja marksističkog feminizma čiju ulogu je filozofkinja Blaženka Despot u svojoj knjizi *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* iz 1987. godine vrlo precizno definirala naglašavajući da on "u teorijskoj artikulaciji samoosvješćivanja žena propituje misao i vladajuće klase i vladajućeg spola kao osnove

44 Na javnim tribinama u Beogradu (SIC) se tako počinju voditi razgovori o seksualnosti, homoseksualnosti, ženskom pismu, Drugosti, nasilju i dr., a tih se godina uvozi i tzv. zapadni tip žene (žene kao seksualnog simbola) što je potraživalo kritičke uvide u sustav kulturne reprezentacije žena. Usp. Slapšak 2018.

45 Slapšak 2018, ibid.

46 Znakovito je da Slapšak eksplicitno spominje sociologa Nebojšu Popova kao jedinog aktera '68. kojega su zanimale feminističke teme. Usp. Slapšak 2018.

47 Pri objašnjenju zašto koristi pojam 'spolna klasa' kao označitelja društvene podjele rada između muškaraca i žena, ona kaže da je to jedini koncept koji poznaje a koji djelomice "odgovara na precizne zahtjeve onoga što potražuje društveno objašnjenje" (Delphy 1984, str. 25), a primjeren je pri analizi opresije.

48 Usp. Delphy; Leonard 1980; Hennessy 1997.

dosadašnjeg načina proizvodnje života”.⁴⁹ Pri tome su upravo neke od premisa '68., kao autoritarno načelo ustrojstva obitelji i 'svetinja braka', podjela rada i proizvodnih snaga rada te moralno licemjerje, postale sastavnicom autoričine kritike patrijarhata, privatnog vlasništva, neoliberalizma ali i 'dogmatskog marksizma'. No isto tako, i pozicije feminizma na ljevici i spram ljevice, o čemu u jednom osvrtu na '68. eksplicitno govori i Juliet Mitchell:

“Ženski pokret je ono što je nastavilo djelovati i nakon 1968. No za mene, ono što je oko ženskog pokreta važno jest ljevica; ne radi se o tomu da je ženski pokret pridodan ljevici, on jest ljevica.”⁵⁰

I naposljetku, ono gdje vidim potrebu, odnosno smislenost razgovora o '68., tiče se nužde “resemantizacije suvremenosti”, a time se nužno otvara razgovor o dominaciji i slobodi, o konfiguraciji ekonomske moći i političkoj slobodi, izvlaštenjima, feminističkim savezništvima i revolucioniranju. Usprkos nemogućnostima i skeptičnosti. ★

⁴⁹ Despot 1987, str. 133.

⁵⁰ Mitchell 2011, str. 2.

LITERATURA

- Bahovec, Eva (2009). "Možda će ovo stoljeće biti poznato kao bovuarsko", *Treća*, 11(2), 9–22.
- Bracke, Maud Anne (2018). "‘Women’s 1968 Is Not Yet Over’: The Capture of Speech and the Gendering of 1968 in Europe", *The American Historical Review*, 123(3), 753–757; <https://doi.org/10.1093/ahr/123.3.753>
- Brown, Wendy (2006). "Learning to Love Again: An Interview with Wendy Brown" (Christina Colegate, John Dalton, Timothy Rayner, Cate Thill), *Contretemps* 6, January 2006, str.25–42. <https://vdocuments.site/download/wendy-brown-learning-to-love-again-an-interview-with-wendy-brown>
- Butler, Judith (1992). "Contingent Foundations: Feminism and the Question of Postmodernism", u Butler, J. i Scott, J. W. (ur.) *Feminists Theorise the Political*, New York: Routledge, str. 3–21.
- Cavell, Stanley (1996). *A Pitch of Philosophy. Autobiographical Exercises*, Cambridge, Mass., London: Harvard University Press.
- Cliff, Tony (1984). "Class Struggle and Women’s Liberation"; https://www.researchgate.net/publication/265182258_Class_Struggle_and_Women's_Liberation.
- de Beauvoir, Simone, "Author of *The Second Sex*, on Women’s Liberation in 1968", *Redstockings* (iz knjige: de Beauvoir, Simone, 1993. *All Said and Done: The Autobiography of Simone de Beauvoir 1962–1972*, Saint Paul MN: Paragon House Publishers); <https://www.redstockings.org/index.php/simone-de-beauvoir>
- de Certeau, Michel (1968). *La Prise de parole: Pour une nouvelle culture*, Paris (reprint: *La prise de parole et autres écrits politiques*, Paris: Éditions du Seuil, 1994.).
- de Lauretis, Teresa (1986). "Feminist Studies/Critical Studies: Issues, Terms, and Contexts", u T. de Lauretis (ur.) *Feminist Studies/Critical Studies*, Bloomington: Indiana University Press.
- Delphy, Christine, Leonard, Diana (1980). "A Materialist Feminism is Possible", *Feminist Review*, 4 (1), 79–105; doi:10.1057/fr.1980.8.
- Delphy, Christine (1984). *Close to Home*, London: Hutchinson.
- Delphy, Christine (1998). "La révolution sexuelle, c’était un piège pour les femmes", *Libération* 21, Lévy-Willard, Annette, SPECIAL MAI 68. Le témoin du jour; https://www.liberation.fr/cahier-special/1998/05/21/special-mai-68-le-temoin-du-jour-christine-delphi-26-ans-assistante-de-recherche-en-sociologie-a-par_236635
- Delphy, Christine, Juilliard, Pascale, Lopez, Jessica (2018). "Mai 68, mouvement précurseur de l’émancipation des femmes", *Société*, AFP, 5 Avril 2018; https://www.challenges.fr/societe/mai-68-mouvement-precurseur-de-l-emancipation-des-femmes_578637

- Despot, Blaženka (1987). *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb: Cekade.
- Dreyfus-Armand, Geneviève; Frank, Robert; Lévy, Marie-Françoise i Zancarni-Fournel, Michelle, ur. (2000). *Les années 68: Le temps de la contestation*, Bruxelles: Éditions Complexe.
- Eisenstein, Zillah R., ur. (1979). *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: Monthly Review Press.
- Eisenstein, Zillah R. (1995). "Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism", u N. Tuana i R. Tong, *Feminism and Philosophy: Essential Readings in Theory, Reinterpretation, and Application*, Boulder: Westview Press.
- Firestone, Shulamith (1970). *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, London: The Women's Press.
- Firestone, Shulamith (1972). *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, London: Paladin.
- Friedan, Betty (1963). *The Feminine Mystique*, New York: W.W. Norton.
- Frazier, Lessie Jo., Cohen, Deborah, ur. (2009). *Gender and Sexuality in 1968: Transformative Politics in the Cultural Imagination*, London: Palgrave Macmillan.
- Gerassi, John (1976). "The second sex 25 years later", Interview with Simone de Beauvoir 1976, *Society*, Jan-Feb.; <https://www.marxists.org/reference/subject/ethics/de-beauvoir/1976/interview.htm>
- Govedić, Nataša (2015). "Žene vodilje i dijalogika feminističke samoobnove (Uvodnik)", *Re/generacijski feminizmi, Treća*, 17(1-2), 5-11.
- Grosz, Elizabeth i Campioni, Mia (1991), "Love's Labours Lost: Marxism and Feminism", u: Gunew, S.(UR.), *A Reader in Feminist Knowledge*, New York: Routledge, str. 366-397.
- Gržinić, Marina, Tatlić, Šefik (2014). *Necropolitics, Racialization, and Global Capitalism. Historicization of Biopolitics and Forensics of Politics, Art, and Life*, Lanham: Lexington Books.
- Hennessy, Rosemary (1997). *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women's Lives*, New York: Routledge.
- hooks, bell (2000). *Feminizam je za sve: strastvena politika [Feminism is for Everybody — Passionate Politics]*, prevela Anđelka Rudić, Zagreb: Centar za ženske studije.
- hooks, bell (1996). "Choosing the Margin as a Space of Radical Openness", u Garry, A. i Pearsall, M. ur., *Women, Knowledge, and Reality. Explorations in Feminist Philosophy*, London i New York: Routledge, str. 48-57.
- Iveković, Rada (1981). "Studije o ženi i ženski pokret", *Marksizam u svetu*, 8 (8-9), 5-49.
- Kristeva, Julia (1989). *Moći užasa — ogleđ o zazornosti [Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection]*, prevela Divina Marion, Zagreb: Naprijed.

- Mackay, Finn (2014). "Open space reclaiming revolutionary feminism", *Feminist Review* 106, 95–103.
- Millett, Kate (1969). *Sexual Politics*, New York: Columbia University Press.
- Mitchell, Juliet (2015). "Looking back at Woman's Estate", *Verso*, 3. february 2015; <https://www.versobooks.com/blogs/1836-juliet-mitchell-looking-back-at-woman-s-estate>
- Mitchell, Juliet (1966). "Women: The Longest Revolution", *New Left Review*, 40, December 1966, u Mitchell, Juliet (1971). *Women's Estate*. Penguin, str. 75–122; <https://www.marxists.org/subject/women/authors/mitchell-juliet/longest-revolution.htm>
- Mitchell, Juliet (2011), u Sunit Singh, "Emancipation in the heart of darkness: An interview with Juliet Mitchell", *The Platypus Review*, 38, August 2011, str. 2; <https://platypus1917.org/wp-content/uploads/2011/08/38-Singh-Mitchell1.pdf>
- Morgan, Robin (1970). *Sisterhood Is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement*, New York: Random House Publishing.
- Negt, Oskar; Kluge, Alexander (1993). *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Parkins, Wendy (2001). "Protestirati kao žena. Utjelovljenje, neslaganje i feminističko djelovanje", *Treća*, 3(1–2), 12–30.
- Pateman, Carole (1988). *The Sexual Contract*, Palo Alto: Stanford University Press.
- Salecl, Renata (1994). *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis and Feminism After the Fall of Socialism*, London, New York: Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1999). *A Critique of Postcolonial Reason: Towards a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard UP.
- Slapšak, Svetlana (2018) prema Krajišnik, Đorđe (2018). "Kadriranje šezdeset osme: Da mišljenje opet uđe u modu", *Oslobodjenje*, utorak, 5. juni 2018; <https://www.oslobodjenje.ba/02/kultura/kadriranje-sezdeset-osme-da-misljenje-opet-ude-u-modu-369327>
- Studer, Brigitte (2011). "'1968' and the formation of the feminist subject", *Twentieth Century Communism*, 3: 38–69; https://www.researchgate.net/publication/233669722_'1968'_and_the_formation_of_the_feminist_subject